

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

HADİSLERİ DEĞERLENDİRMEDEKİ FARKLILIKLARIN FIKHA ETKİLERİ: HANEFÎ İMAMLARI ÖRNEĞİ¹

THE EFFECTS OF HADITH EVALUATION DIFFERENCES TO FIQH: EXAMPLE OF HANAFI IMAMS

Fezullah KAĞIT

Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul Müftülüğü, Sultanbeyli

e-mail: fezullah_kagit@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-4711-3200

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Mayıs 2020/ 12 May 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Haziran 2020 / 11 June 2020

Yayın Tarihi / Published: 25 Haziran 2020/ 25 June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2020

Cilt / Volume: 4 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: **281-304**

¹ Bu makâle, “Hadisleri Değerlendirmedeki Farklılıkların Fıkha Etkileri: Hanefî İmamları Örneği” adlı doktora tezinin ilgili bölümlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Öz

Bu çalışmada Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile iki öğrencisi Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805) arasındaki fikhî ictehad farklılığının sebeplerinden, hadis kaynaklı olanlarını inceleyeceğiz. Bu konuda yalnızca birtakım nazarî/teorik bilgileri sunmakla yetinmeyecek, aynı zamanda bu nazariyatı ilk dönem kaynakları çerçevesinde örnekler ve somut verilerle desteklemeye çalışacağız. Hadislerdeki ihtilaf gerekçeleri konusunda her üç imamdan gelen bilgiler sınırlı olmakla birlikte elden geldiğince ilk dönem kaynaklarında bulunanları tespit etmeye gayret edeceğiz. Veriler sınırlı olduğu için ihtiyaç oldukça sonraki dönem Hanefî kaynaklarından konuyla alakalı bilgileri de nakledeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Hanefî mezhebi, ihtilaf, ictehad, fikh.

Abstract

In the study, we will examine the hadith originated reasons of the differences in fiqh jurisprudence between the founder of the Hanafi Sect, Abu Hanifa and his two students, Abu Yusuf and Muhammad b. Hasan al-Shaybani. We will not only provide some theoretical information in this regard, but we will also try to support these theories with examples and tangible proofs depending on early sources. Although the information from all three imams about the reasons of the disputes in the hadiths is limited, we tried to identify those found in the sources of the first period as much as possible. Since the proofs are limited, we did not neglect to convey relevant information from the later period Hanafi sources when needed.

Keywords: Hanafi Law School, Dispute, Diligence, Fiqh.

GİRİŞ

İctihad, canlılık ve işleyiş açısından dönemsel farklılıklar arz etse de Hz. Peygamber döneminden başlayarak günümüze kadar devam edegelmiştir. Hz. Peygamber'in, çeşitli maksatlara bağlı olarak sınırlı sahâbilerle yapmasını telkin ve tavsiye etmiş olduğu icthad, sahâbe döneminde belli merkezlerde ikâmet eden fakih sahâbiler öncülüğünde gelişim göstermiş, nihâyet tabiîn ve tebe-i tabiîn dönemlerinde zirveye ulaşmıştır.

İctihadın yaygınlaşmasıyla birlikte ihtilâf da tabiî olarak o nispette artış göstermiştir. Zira yaratılıştan kaynaklı sebeplerden eğitim sürecine; bulunan ortamdan çevresel faktörlere varıncaya kadar birçok etkene bağlı olarak müctehidlerin nassları anlama ve yorumlamadaki farklı yaklaşımları kaçınılmaz olmuştur. Bu görüş ayrılıkları daha çok fikhî/fer-î meselelerde vuku bulmuş ve bu durum bir problem olarak da görülmemiştir.

Fikhî mezheplerin teşekkül dönemi; icthadın ve dolayısıyla da görüş ayrılıklarının en yoğun olduğu zaman dilimidir. Fikhî mezhepler, kendilerine has icthad yöntemleri ve anlayışları nedeniyle pek çok meselede ihtilaf ettikleri gibi aynı mezhep çatısı altında bulunan hoca-talebe arasında bile farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunun en bâriz örneklerinden biri Ebû Hanîfe ile iki talebesi Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî arasında cereyan etmiştir. Hanefî fıkıh kaynaklarında yüzlerce şahit olduğumuz ihtilaf örnekleri, mezhep içi icthadın fonksiyonel işlerlik oranı hakkında fikir verdiği gibi Hanefî mezhebinin *şûra mezhebi* olarak tesmiye edilmesine dayanak teşkil eden unsurlardan biri kabul edilmiştir.

Bu çalışmada, Ebû Hanîfe ile iki talebesi arasında geçen fikhî ihtilafın gerekçeleri incelenmeye çalışılacaktır. Ancak bu inceleme, tüm ihtilaf nedenlerini kapsamayıp yalnızca hadis kaynaklı olanlarıyla sınırlı tutulmuştur. Bilindiği gibi ilk dönem Hanefî imamlarından nakledilen müstakil bir fıkıh usûlü eseri olmaması nedeniyle onların icthad prensiplerine dâir bilgiler daha çok tahrir (çıkartım) usûlüne göre tespit edilmiştir ki, literatürde bu metoda *fukahâ metodu* adı verilmiştir. İlk Hanefî fıkıh usûlü eseri, İshâ b. Ebân'ın (ö. 221/836) gayretleriyle yazılmış (*el-Hucecü's-sağir*), Cessâs (ö. 370/981) tarafından geliştirilmiş (*el-Fusûl fi'l-usûl*) ve nihâyet Debûsî'nin (ö. 430/1039)

Takvîmu'l-edille'si, Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Usûlü'l-Pezdevî'si* ve Serahsî'nin (ö. 483/1090) *Usûlü's-Serahsî* ile birlikte beşinci asırda sistematize sürecini önemli ölçüde tamamlamıştır.

Hanefî imamlarının hadis usûlüne dâir yöntemleri, ilk dönemlerde müstakil eserlerde değil, fıkıh usûlü eserleri içerisindeki sünnet bölümünde ortaya konulmuştur.² Müstakil telifler ise daha geç döneme tekâbü'l etmektedir. Dolayısıyla Hanefî fıkıh usûlü eserleri, imamlar arasındaki hadis kaynaklı fikhî ihtilafları inceleyen bu çalışmamızın kaynakları arasında yer almıştır. Bununla birlikte, imamların kendi eserleri, aralarındaki ihtilaf gerekçelerinin tespitinde en sağlıklı yöntem olduğu için öncelikle onlara başvurulmuştur. Bu konuda özellikle İmam Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc* ve *Kitâbu'r-red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'i* adlı eserleriyle İmam Muhammed'in *Kitâbu'l-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne*'de ve râvisi olduğu *Muvatta'* adlı eserdeki yapmış olduğu açıklamalar, önemli derecede malzeme sunmaktadır. Bu eserler, özellikle ilk ağızdan nakil imkânı vermeleri yönüyle ayrı bir önemi hâizdir.

Bu kaynaklarla birlikte fikhî konuları aklî delillerin yanında naklî delillerle de ele alan ve imamların ilgili hadisler hakkında neler söyleyebileceğini tartışan bilgilerin yer aldığı farklı Hanefî eserlerinden de yararlanılmıştır. Bu noktada yaşadıkları tarih itibarıyla ilk döneme yakın olan Tahâvî (ö. 321/933) ve Cessâs gibi erken dönem Hanefî fıkıhçıların eserlerine daha yoğunlukla müracaat edilmiştir.

1. RÂVÎ MERKEZLİ İHTİLAFLAR

Diğer müctehidler arasında olduğu gibi Hanefî imamları arasında da hadislerin sıhhati üzerinde tartışmalar meydana gelmiştir. Bu tartışmalar, hadisin râvîleriyle ilgili olabildiği gibi hadisin metni üzerinde de vuku bulmuştur. Ancak ilk dönem kaynaklarında râvî merkezli olan ihtilaflar, metin kaynaklı olanlara nispetle daha sınırlı şekilde cereyan etmiştir.

2 bkz. Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm, *Usûlü'l-Pezdevî*, thk. Sâid Bektaş (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1437/2016), 352; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (İstanbul: Edâ Neşriyat, 1990), 1/ 321.

1.1. Ebû Hanîfe ile İmâmeyn Arasındaki İhtilaflar

1.1.1. Ravînin Cerh Edilmesi

1.1.1.1. Cerh Edilen Râvî: Câbir b. Yezîd el-Cu'fî (ö. 128/745)

Ebû Hanîfe, Câbir b. Yezîd el-Cu'fî hakkında “*Ondan daha yalancı birini görmedim.*”³ şeklinde en ağır cerh ifadesini kullandığı nakledilmektedir. Yine Ebû Yahya el-Himmânî, Ebû Hanîfe'den şöyle duyduğunu rivâyet etmektedir:

“Karşılaştığım insanlar içerisinde Atâ'dan daha faziletisini, Câbir b. Yezîd el-Cu'fî'den de daha yalancısını görmedim. Ona sorduğum her görüş hakkında muhakkak bir hadis getirirdi. Kendisinde Hz. Peygamber'den gelen binlerce hadis olduğunu söylerdi. Hâlbuki Hz. Peygamber onları söylememiştir.”⁴

Ebû Sa'd es-Sağânî'nin naklettiği bir rivâyette ise Süfyanü's-Sevrî'den hadis alınıp alınmayacağı ile ilgili bir soruya Ebû Hanîfe'nin “*Ondan yaz. Zira o sikadır. Ancak Ebû İshak el-Hâris Ali kanalıyla aldığı hadislerle Câbir el-Cu'fî'den aktardığı hadisleri alma.*” şeklinde cevap vermiştir.⁵ Başka bir rivâyette ise “*Câbir el-Cu'fî, izhâr ettiği hevâsıyla kendini ifsâd etti.*” dediği nakledilmiştir.⁶

3 Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-esrâr an usûli fab-ri'l-İslâm el-Pezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/5; Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-Mütekellimün fi'r-ricâl*, nşr. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1428/2007), 175.

4 İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Mecrûbîn*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, (Halep: Dâru'l-Va'y, 1395/1975), 1/209; Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 4/468; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaud vd., (Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1403/198), 5/ 83.

5 İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, thk. Yahyâ Muhtar Gazâvî, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1988), 2/113; Abdülkadir el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısırî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulvî (Riyad: Hicr Yayınevi, 1413/1993), 1/60.

6 Mekki, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1401/1981), 1/347.

Ebû Hanîfe'nin cerh ettiği Câbir el-Cu'fi hakkında Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den herhangi bir cerh ifadesi nakledilmediği gibi senesinde onun yer aldığı bazı rivâyetlerle amel ettikleri görülmektedir.

Meselâ Ebû Yûsuf, haraç ile ilgili bir mevzuda şöyle demektedir:

“Meşâyihımızdan bazıları Câbir el-Cu'fi kanalıyla Âmir b. Şa'bî'nin şöyle dediğini bana aktarmışlardır: ‘Harac vergisini koyan Rasûlullah’dır ki bu vergiyi ilk defa Hecer ahalsinin kadın-erkek bulûğa ermiş tüm insanlarına yüklemiştir. Hz. Ömer ise halife olduğunda Sevad ehline haraç vergisini koymuştur.’”⁷

Bu rivâyette Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin cerh etmiş olduğu Câbir el-Cu'fi'nin de içinde bulunduğu bir senedle gelen bilgiyi, herhangi bir tenkide tabi tutmadan nakletmiştir.

İmam Muhammed ise, Bişr Ahmed İsrâil b. Yunus **Câbir b. Yezid el-Cu'fi** Âmir eş-Şa'bî kanalıyla Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakletmektedir: “*Benden sonra kimse oturarak namaz kıldırmasın.*”⁸ Senesinde el-Cu'fi'nin bulunduğu bu rivâyeti esas alan İmam Muhammed, sağlık gerekçesiyle ayakta duramadığı için oturarak namaz kılan kişinin ayakta namaz kılan kimselere imam olmasının câiz olmayacağını söylemiştir.⁹

1.1.1.2. Örnek: Oturarak Namaz Kılan Kişinin Ayakta Namaz Kılana İmam Olması Meselesindeki İhtilaf

Yukarıda da ifade edildiği gibi İmam Muhammed, senesinde Ebû Hanîfe'nin cerh ettiği bir râvî olan el-Cu'fi'nin de içinde bulunduğu rivâyeti esas alarak ayakta duramadığı için oturarak namaz kılan kişinin ayakta namaz kılan kimselere imam olmasının câiz olmayacağını söylemektedir.

7 Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1438/2017), 218.

8 Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *Muwatta'*, thk. Takıyyüddîn en-Nedvî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1426/2005), 1/499.

9 Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad, *Kitâbu'l-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne*, nşr. Seyyid Mehdî Hasen el-Keylânî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 1/122; Alâüddîn es-Semerikandî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, thk. Muhammed Zekî Abdülber (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1419/1998), 1/310.

Ebû Hanîfe ise cerh ettiği râvi olan el-Cu'fî'nin rivâyetini değil, Hz. Peygamber'in ömrünün son zamanlarında hastayken mescide çıkıp sahâbeye namaz kıldırıldığı rivâyetine dayanarak otururken namaz kılan kimsenin ayakta namaz kılan kişilere imam olabileceği fetvâsını vermiştir.¹⁰

Ebû Yûsuf ise her ne kadar el-Cu'fî'yi cerh etmese de bazı gerekçelerle onun rivâyetini değil, diğer rivâyeti esas alarak Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih etmiştir.

1.1.2. Râvînin Zayıf/Meçhul Görülmesi

1.1.2.1. Zayıf/Meçhul Râvî: Zeyd Ebû 'Ayyâş

Rivâyete göre Ebû Hanîfe Bağdat'a geldiğinde yaş hurmanın kuru hurma ile satılmasının hükmü kendisine sorulduğunda câiz olduğunu söylemesi üzerine orada bulunanlar biraz sonra aktaracağımız Zeyd Ebû 'Ayyâş'ın Sa'd b. Ebî Vakkâs kanalıyla naklettiği ve yaş hurmanın kuru hurma ile satışını yasaklayan hadisi hatırlatınca Ebû Hanîfe “*Hadisin senedinde Zeyd Ebû 'Ayyâş vardır ki, onun hadisi kabul edilmez.*” demiştir.¹¹ Bazı rivâyetlerde de Ebû Hanîfe'nin onu “meçhul”¹² veya “zayıf”¹³ diye nitelediği ifade edilmektedir.

1.1.2.2. Örnek: Yaş Hurmanın Kuru Hurma İle Satışı

Ebû Hanîfe'ye göre miktarları aynı olması şartıyla yaş hurma ile kuru hurmanın birbirleri ile satışı câizdir. İmâmeyn'e göre ise miktarları eşit olsa da bu ikisinin birbirleriyle mübâdelesi câiz değildir.¹⁴

10 Şeybânî, *a.y.*; Alâüddîn es-Semerkandî, *a.y.*

11 Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-cimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Kitâbu'l-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 12/185; İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Şerhu Fetihî'l-kadir* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1315/1898), 5/293.

12 İbnü'l-Hümâm, *a.y.*; İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, nşr. Âdil Mürşid - İbrâhim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014), 1/670; Abdülhay el-Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced 'alâ Muvatta Muhammed*, thk. Takiyyüddin en-Nedvî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1426/2005), 3/194.

13 Abdülkadir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/60.

14 Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, thk. Mehmed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012), 2/413; Şeybânî, *Muvatta'*, 3/196-97.

Ebû Hanîfe, bu konuda “التَّمْرُ بِالتَّمْرِ مِثْلًا بِمِثْلٍ / Hurmayı hurmayla misli misline satın” hadisini delil olarak almaktadır.¹⁵ Ona göre hadiste geçen ve hurma anlamına gelen “temr” kelimesi mutlak olarak zikredilmiş, herhangi bir kayıtla sınırlandırılmamıştır. Dolayısıyla kuru hurmayı içine aldığı gibi yaş hurmayı da kapsamaktadır.¹⁶

İmâmeyn ise her ne kadar yukarıda zikredilen hadisi kabul etse de metin içerisinde yer alan kelimenin yalnızca kuru hurma anlamında kullanıldığı, yaş hurmayı ise içine almadığı görüşündedir. Dolayısıyla yaş hurmanın kuru hurma ile satılmasının hükmü için yeni bir delile ihtiyaç duyulmuş ve şu hadisi kaynak olarak kabul etmişlerdir:

“Zeyd Ebû ‘Ayyâş’ın, Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan naklettiğine göre, Rasûlullah’a kuru hurmanın yaş hurma karşılığında satın alınması sorulduğunda ‘Yaş hurma kuruyunca eksilir mi?’ diye sormuş, ‘evet’ cevabını alınca da, böyle bir alışverişi yasaklamıştır.”¹⁷

İmam Muhammed, İmam Mâlik’ten bu rivâyeti aktardıktan sonra şunları söylemiştir:

“Kişinin bir kafız¹⁸ kuru hurma karşılığında yine bir kafız yaş hurma satın almasında hayır yoktur. Çünkü yaş hurma kuruduğu zaman eksilir ve bir kafızdan daha az olmuş olur. Bundan (eşitliğin bozulmasından) dolayı alışveriş fâsit olur.”¹⁹

15 Serahsî, *el-Mebsûr*, 12/186; Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed, *Bedâi’u ’s-sanâi’*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvez (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1424/2003), 7/72.

16 Serahsî, *a.y.*; Kâsânî, *a.y.*

17 Şeybânî, *Muvatta’*, 3/194-95; Tahâvî, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdi el-Hacri el-Misri, *Şerhu Me’âni’l-Âsâr* (Kâhire: Şeriketü’l-Kudüs, 1433/ 2012), 3/8.

18 Bir kafız on iki sa’ olup takribî olarak kırk kilograma tekâbüle etmektedir. bkz. Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukûku İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1981), 5/127.

19 Şeybânî, *Muvatta’*, 3/196-97.

Rivâyete göre Ebû Yüsuf, Ebû Hanîfe'nin görüşü için “*Bu meselede kıyas, Ebû Hanîfe'nin görüşü üzere olsa da hilâfına nass geldiği için onu terk ettim.*” dediği kaydedilmiştir.²⁰

Ebû Hanîfe'ye göre ise İmâmeyn'in delil aldığı hadisin râvîleri arasında kendi ictihâdına göre zayıf/meçhul bir râvî olan Zeyd Ebû 'Ayyâş'ın bulunması ve hadisteki “temr” kelimesinin kuru hurmanın yanı sıra yaş hurmayı da içine almasından dolayı yeni bir delile gerek görülmemiştir. Bunun yanı sıra kuru hurmalarda bile diğerinde olmayan az miktarda rutûbet bulunup alışveriş sonrası rutubetli olanlarının kuruyup eksilebildiği ve bu durumun ise kuru hurmaların birbirleriyle mübâdelesinde problem teşkil etmediği örnek gösterilerek nazarî yolla da delil getirilmiştir. Dolayısıyla tüm bu istidlaller çerçevesinde yaş olsun kuru olsun hurmaların mübâdelesinde alışveriş anındaki miktarlarına bakılması gerektiği sonucuna varılmıştır.²¹

2. METİN MERKEZLİ İHTİLAFLAR

Hanefî imamaları arasında, hadisin metninden kaynaklı pek çok ihtilaf meydana gelmiştir. Bunların gerekçeleri birden fazla olduğu gibi gerek ilk dönem kaynaklarında gerekse sonraki dönem eserlerinde bolca örneklerini görmek mümkündür.

2.1. Anlama ve Yorumlama Farklılığı: Müzâraa ve Müsâkât Akitlerinin Hükümü

Fıkıh ıstılâhında müzâraa, arazi sahibinin elde edilecek ürünü belli oranda paylaşmak üzere arazisini ekmesi için başka birine verdiği bir akit türüdür.²² Müsâkât ise meyve bahçesi veya üzüm bağı sahibinin, sulama ve

20 Debûsî, *el-Esnar*, thk. Şerafüddin Ali Kalay (Arabistan; Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1414/1992), 1/155.

21 Daha detaylı bilgi için bkz. Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, 4/8-10; Abdülhay el-Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced 'alâ Muvatta Muhammed*, 3/194-97.

22 Neseî, Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tilbetü'r-talebe fi'l-ıstılâhâti'l-fıkhiyye*, thk. Nasruddin et-Tünusî, (Kâhire, y.y., 1429/2008), 524; Muhammed Ravvas Kal'acı, *Mu'cemü lügati'l-fukahâ*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1408/1988), 393; Mehmet Erdoğan, “Müzâre'a”, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1437/2015), 441.

bakımını yapmak, bunun karşılığında ise çıkacak ürünü belli oranda paylaşmak üzere bir başkasıyla anlaşma yaptığı akittir.²³ Müzâraa ve müsâkât akdi, Ebû Hanîfe'ye göre câiz değilken İmâmeyn, her iki akdin de câiz olduğunu söylemişlerdir.²⁴

İmam Muhammed, *Kitâbu'l-Âsâr*'da Ebû Hanîfe kanalıyla Hammad'dan Tâvus ve Sâlim b. Abdillâh'ın müzâraa akdinde bir beis görmediğini, İbrâhim en-Neha'î'nin ise mekruh gördüğünü naklettikten sonra şunu söylemiştir: “*Ebû Hanîfe, İbrâhim'in görüşünü; biz ise Sâlim ve Tâvus'un görüşünü alıyor bunda bir beis görmüyoruz.*”²⁵

Ebû Hanîfe'nin delil aldığı hadisler içerisinde en öne çıkanı Râfi' b. Hadîc'in naklettiği şu hadistir: “*Rasûlullah, bir bahçenin yanından geçerken 'Bu kimin?' diye sormuş. Râfi' b. Hadîc 'Bana aittir, kiraladım onu' deyince Hz. Peygamber, 'Ondan (çıkacak ürün karşılığında) bir şeyle (bedel) onu kiralama!' buyurmuştur.*”²⁶

Ebû Hanîfe'nin müzâraa ve müsâkât akdini mekruh gördüğünü nakleden Ebû Yûsuf, onun bu görüşüne delil olarak Râfi' hadisini aldığını ve hadiste de ifade edildiği üzere bu tür akitleri fâsit icâre hükmünde kabul ettiğini söylemiştir. Buna göre tıpkı kira akdinde olduğu gibi bu iki akitte de ücretin bilinmezliği akdi fâsit edecektir. Ayrıca Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin delilleri arasında Câbir b. Abdillah'ın rivâyet ettiği ve Hz. Peygamber'in üçte bir ve dörtte bir gibi hisselerle kârın bölüştürüldüğü müzâraa akdini mekruh gören hadisinin de bulunduğunu da ifade etmiştir.²⁷ Aynı şekilde İmam Muham-

23 Kal'acı, *a.g.e.*, 394; Hamdi Döndüren, “Müsâkât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/70-71.

24 Şeybânî, *Kitâbu'l-Asl*, 9/527-8; Şeybânî, *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne*, 4/138-39.

25 2/746.

26 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, tlk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Karaçi, Mektebetü Dâri'l-Ulûm, ts.) 2/672; Şeybânî, *Kitâbu'l-Âsâr*, thk. Ahmet İsa el-Mî'sarâvî (Kâhire: Dâru's-Selam, 1433/2012) 2/748.

27 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 161.

med de Ebû Hanîfe'nin görüşünü aktardıktan sonra onun bu akitleri Hz. Peygamber'in nehy ettiği "muhâbere"²⁸ akdi olarak yorumladığını nakletmiştir.²⁹

Müzâraa ve müsâkât akdinin caiz olduğunu söyleyen İmâmeyn ise bu görüşleri için Hz. Peygamber'in Hayber'i fethettikten sonra orada yaşayan Yahûdilere buldukları yerde kalmalarına izni vermesi ve bunun karşılığında da işlettikleri arazilerin mahsûlünün yarı yarıya olması şeklinde yaptığı anlaşmayı delil olarak öne sürmüşlerdir.³⁰ Hz. Peygamber'in Hayber Yahûdileri ile yaptığı bu anlaşmayı nakleden rivâyetlere tâbî olduğunu söyleyen Ebû Yûsuf, bu rivâyetlerin, hılâfına olanlara nispetle daha çok ve güvenilir olduğunu belirtmiştir.³¹ Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin aksine bu iki akdi kira değil mudârebe akdi gibi değerlendirmiştir. Mudârebe akdinde elde edilecek kâr bilinmemekle birlikte bu akdin meşrûiyeti için ihtilafın olmadığını söyleyen Ebû Yûsuf, bu akde benzettiği müzâraa ve müsâkât akitlerindeki kârın belirsizliğinin problem teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir.³²

Ebû Hanîfe'nin görüşünü nakleden bazı Hanefî fıkıhçıları, onun Hayber Yahûdilerinden alınan bedelin müzâraa akdi karşılığında değil, harac-ı mukâseme³³ sıfatıyla alındığını dolayısıyla da bu muâmelenin müzâraa akdine delil teşkil etmeyeceği şeklinde bir te'vilinin olabileceğini söylemiştir.³⁴

Netice olarak müzâraa ve müsâkât akitlerinin hükmü hakkında Ebû Hanîfe ile İmâmeyn kendilerince daha güvenilir buldukları rivâyetlerle amel etmişler, diğerinin esas aldığı hadisleri ise farklı yorumlamışlardır.³⁵

28 Muhâbere, bir kimsenin, çıkacak mahsûlü ikide bir ve üçte bir gibi hisselerle aralarında paylaşmak üzere ekmesi için arazisini bir başkasına vermesidir. bkz. Neseî, *Tilbetü't-talebe*, 526; Kal'acî, *Mu'cemü'lügati'l-fukahâ*, 383.

29 Şeybânî, *Muvatta'*, 3/312.

30 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 161; Şeybânî, *Muvatta'*, 3/309-11.

31 Ebû Yûsuf, *a.y.*

32 Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, 160.

33 Mahsûlün üçte biri, dörtte bir gibi oranlarla konulan vergidir. bkz. Kal'acî, *Mu'cemü'lügati'l-fukahâ*, 172.

34 Serahsî, *el-Mebsût*, 23/2-3; Mergînânî, Ebu'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî, *el-Hidâye* (Beirut: *Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.*), 2/332.

35 Konuyla ilgili her iki görüşü de destekleyen rivâyetlerin detaylı tahlili ve kritiği için bkz. Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, 4/165-85.

3. USUL FARKLILIĞI

3. 1. Hadislerdeki Ziyâdelerin Hükümü

Hadislerdeki ziyâdelerin hükümü konusunda imamlardan nakledilen bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak bazı Hanefî usulcüleri, Şeyhayn ile İmam Muhammed arasında gerçekleştiğini iddia ettiği şu kuralı zikretmişlerdir:

“İki rivâyetten biri diğesinde olmayan ilâve bir bilgiyi ihtivâ ediyorsa bakılır: Eğer her iki rivâyetin râvîsi de aynı kişi ise ziyâdesi bulunan hadis tercih edilir. İmam Muhammed’e göre ise her iki hadisle amel etmek mümkün olduğu müddetçe tercih yoluna gidilmez. Şayet her iki rivâyetin râvîleri farklı kimseler ise, Hz. Peygamber’in farklı zamanlarda söylemiş olabileceğine binâen imkân nispetinde her ikisiyle de amel edilmesi hususunda ihtilaf yoktur.”³⁶

Şunu söylemek gerekir ki kaynaklarda, bu kural üzerinden oluşan fikhî ihtilâflar için yalnızca aşağıda zikredeceğimiz alışveriş akdi sonrası mal mevcutken satıcı ve müşterinin bedel konusunda anlaşmazlığa düştüğü mesele örnek gösterilmektedir. Tahâvî ve diğer bazı Hanefî fakihlerinin imamlar adına yaptıkları hadis değerlendirmelerinde ziyâde merkezli ihtilâfların bu kuralda zikredilenden farklı işleyebildiği görülmektedir.

Sonraki dönem Hanefî kaynaklarında yer alan bu örneklerle bakıldığında ziyâde kaynaklı ihtilâfın Ebû Hanîfe ile İmâmeyn, Şeyhayn ile İmam Muhammed veya Tarafeyn ile Ebû Yûsuf arasında geçenlerini görmek mümkündür. Bu da ya ziyâde ile zikredilen kuralın pratikte muttarid olmayıp zaman zaman imamların bazı gerekçelerle farklı tercihlerde bulunabileceklerini ya da imamlara nispetinde veya zikredilen hadislerle istidlallerinde katılık olmadığını göstermektedir. Nitekim tahric yöntemiyle tespit edilen kuralların saha uygulamalarında bu şekilde farklılıklar sıkça rastlanmaktadır. Bu tarz örneklerle de aşağıda yer verilecektir.

36 Serahsî, *Usûlüs-Serahsî*, 2/ 25.

3.2. Örnek: Alışveriş Akdinden Sonra Mal Mevcutken Satıcı ve Müşterinin Bedel Konusunda İhtilâfa Düşmeleri

Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre alışveriş akdi yapıldıktan sonra satıcı ve müşteri malın bedeli hususunda ihtilaf etmeleri halinde, mal henüz mevcut ise hem müşteri hem de satıcıya yemin ettirilerek bedeller karşılıklı îade edilir. Mal mevcut değilse her iki tarafa da yemin ettirilmez, müşterinin sözü kabul edilir. İmam Muhammed'e göre ise malın mevcut olup olmaması hükmü değiştirmez, her iki durumda da satıcı ve müşteriye yemin ettirilir.³⁷

İbn Semâ'a'nın Ebû Yûsuf kanalıyla rivâyet ettiğine göre Ebû Hanîfe şöyle demiştir:

“Satıcı ve müşteri malın bedelinde ihtilaf etseler, satıcı bin beş yüz, müşteri ise bin dirhem olduğunu iddia etse kıyasa göre müşterinin sözü kabul edilmesi gerekir. Bu durumda karşılıklı yemin de ettirilmezler, bedellerin îadesi de istenmez. Çünkü her ikisi de satışı konu olan malın, müşterinin mülküne girmesi hususunda hemfikirdirler. İhtilaf ettikleri mesele, satıcının malı kaç para karşılığında müşteriye temlik ettiği. Bu, birinin diğerine bin beş yüz dirhem alacağı olduğunu iddia edip, borçlu olan şahsın yalnızca bin dirhemini ikrar etmesi durumunda borçlunun sözünün kabul edildiği meseleye benzer. Ancak malın, henüz müşterinin elinde olması durumunda, rivâyet edilen eserden (hadis) dolayı kıyası terk ettik (ve her iki tarafın yemin ettirilip bedelleri karşılıklı îade etmeleri gerektiğini söyledik). Ancak mal müşterinin elinden çıkmışsa (bu durum hakkında eser olmadığı için) kıyas geriye döner (ve müşterinin sözü kabul edilir).”³⁸

Konuyla ilgili İbn Mes'ud'un rivâyet ettiği iki hadisin bulunduğunu kaydeden Serahsî ve Zeyla'î gibi bazı Hanefî fakihleri, bunlardan birisinin “*Satıcı ve müşteri (bedelin miktarında) ihtilaf ederlerse satılan malın (müşterinin elinde) mevcut olması halinde her ikisi de karşılıklı yemin ettirilip aldıklarını birbirlerine îade ederler.*” anlamında, diğer tarîkinde ise aynı lafızlarla fakat “*satılan şeyin mevcut olması*” ziyâdesi olmadan yer aldığını ifade etmişlerdir.³⁹

37 Şeybânî, *Muvatta'*, 3/242-43.

38 Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasarü İhtilâfî'l-Ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1435/2014), 3/127.

39 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/25; Zeyla'î, Ebû Muhammed Fahrüddin Osmân b. Ali b. Mihcen

Aynı anlamda fakat birinde ziyâdenin olduğu bu iki rivâyet içerisinde ziyâdeli olanın kabul edildiğini söyleyen Serahsî ve Zeyla'î, bu kurala bağlı olarak satıcı ve müşterinin karşılıklı yemin ettirilmesinin yalnızca hadiste geçen ziyâdenin ifade ettiği yani “satılan şeyin mevcut olması” durumunda olabileceğini ileri sürmüştür. Şayet müşterinin elinde değilse karşılıklı yemin ettirilmeyip müşterinin sözü kabul edilir. Ancak bu durumda mutlakın mukayyede hamli gibi Hanefî usulcülerin bazı özel durumlar hâriç kabul etmediği⁴⁰ bir durumun ortaya çıktığı görülmektedir. Zira “*satılan malın (müşterinin elinde) mevcut olması*” kaydının olmadığı mutlak rivâyet, bu ilâvenin bulunduğu diğer mukayyede rivâyete hamledilmiş ve her durumda değil yalnızca satılan malın müşterinin elinde bulunması durumunda karşılıklı yemin ettirilmesi gerektiği söylenmiştir.

Mutlak-mukayyede ilişkisindeki yerleşik Hanefî usul kurallarına aykırı gibi görünen bu duruma iki şekilde cevap verilmiştir. Birincisi mutlak ve mukayyede olarak gelen her iki rivâyetin râvîsi de aynı kişiye mutlakın, mukayyede hamledilmesinde bir sakınca bulunmaz ve mukayyede olarak gelen rivâyetin gereğince amel edilir. Kaydı olmadan mutlak olarak aktarılan rivâyet ise râvînin gaffeti ve zabtındaki eksikliği olarak değerlendirilir.⁴¹

İkinci cevaba göre ise bu örnekte aslında mutlakın mukayyede hamli gerçekleşmemiştir. Buna göre mutlak mukayyede hamledilmeyip işâretü'n-nass yoluyla “*satılan malın (müşterinin elinde) mevcut olması*” kaydının yer almadığı mutlak rivâyetten aslında bu anlamda bir kayıt anlaşılmaktadır. Zira rivâyetin sonunda yer alan “*yemin ettirilip bedellerin karşılıklı iâde edilmesi*” ifadesi işâret yoluyla satılan malın mevcut olduğunu göstermektedir. Çünkü mevcut olmayan malın iâdesi de söz konusu olmayacaktır.⁴²

Aynı râvînin birinde ziyâdesi olan iki rivâyeti ile de amel etmenin mümkün olduğu durumlarda tercihe gidilmemesi görüşünde olan İmam Muham-

b. Yunus es-Sûfi el-Bârî, *Tebîyü'l-Hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313/1896), 4/307-8.

40 Detaylı bilgi için bkz. Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 322-26; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, 2/417-22.

41 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/25; Zeyla'î, *Tebîyü'l-Hakâik*, 4/308.

42 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, 2/430 .

med'e göre ise malın mevcut olmaması hükmü değiştirmez ve her hâlükârda iki tarafa da yemin ettirilir.⁴³

4. SAHÂBE TERCİHİNDEN KAYNAKLI İHTİLAFLAR

Kûfe ekolünün temsilcisi olan Hanefî mezhebinin daha sıklıkla kaynak aldığı ve icthadlarını takip ettiği sahâbîlerin başında Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/653) ve Hz. Ali (ö. 40/661) gelmektedir. Aynı şekilde Hz. Ömer (ö. 23/644), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656), Selman el-Fârisî, Ammar b. Yâsir (ö. 36/656) ve Ebû Mûsa el-Eş'arî (ö. 42/662) gibi sahâbîler de ilk iki isme nispetle daha az yoğunlukta olsa da Hanefî mezhebinin tercih ettiği sahâbîler arasında yer almaktadır. Gerek Hanefî imamları gerekse diğer mezhep imamlarının bu tercihleri için belli sahâbîler üzerinde yoğunlaşmasında hiç şüphesiz onların kendi bölgelerinde yaşamış ve oradaki ilim anlayışının teşekkülünde aktif rol almış olması önem arz etmektedir.⁴⁴

Zikredilen sahâbîler, her ne kadar Hanefî mezhebinin kaynakları arasında da yer alsa da Ebû Hanîfe ve İmâm Meyn, bazı meselelerde farklı görüşte olan bu isimler arasındaki tercihte ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf, sahâbînin şahsî icthâdı üzerinden olabildiği gibi Hz. Peygamber'den rivâyetleri çerçevesinde de meydana gelebilmektedir. Bazen de bir görüşün dayanağı sahâbe veya tabiîn kavli iken diğer görüşün getirdiği delil bir hadis olabilmektedir. Mezhep imamlarının, hakkında hadisin bulunduğu bir meselede sahâbe veya tabiînin kavlini tercih etmesi, aslında onların hadis bilgisine olan itimadını ortaya koymaktadır.

4.1. Cuma'nın Farzından Sonra Kılınan

Nâfile Namazın Rekât Sayısı

Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed, Cuma'nın farzından sonra kılınan sünnet namazın, aralarını selamla ayırmayacak şekilde dört rekât,⁴⁵ Ebû Yûsuf ise altı rekât olduğu görüşündedir. Her iki tarafın hadisten delilleri olmakla birlikte bu hadislerin tercihinde sahâbe uygulamasının öne çıktığı görülmek-

43 Serahsî, *a.y.*

44 Dihlevî, *Hüccetullâbi'l-bâlîğa*, thk. Seyyid Sâbık (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1426/2005), 249-50.

45 Şeybânî, *Kitâbu'l-Âsâr*, 2/75.

tedir. Nitekim İmam Muhammed, kendi görüşlerini hadislerle temellendirirken “*Bana Abdullah b. Mes’ûd’un Cuma namazından önce ve sonra dört rekât kıldığı ve (ikinci rekâtlarında) selam vermediği bilgisi ulaştı.*”⁴⁶ demektedir.

Ebû Yûsuf ise Kûfe ekolünün diğer önemli sahâbe kaynağı olan Hz. Ali’nin uygulamasını esas almış ve bu çerçevede ilgili hadislerle istidlal etmiştir.⁴⁷ Ebû Abdîrrahman es-Sülemî’nin rivâyetine göre Abdullah b. Mes’ûd insanlara Cuma’nın farzından sonra dört rekât kılmalarını öğretmiş, Hz. Ali geldiğinde önce iki, ardından dört olmak üzere toplam altı rekât kılmalarını söylemiştir.⁴⁸ Sayısal yönden bu görüşü alan Ebû Yûsuf, uygulamada ondan farklı olarak hadiste nehyedildiği üzere Cuma’nın iki rekât farzından sonra yine misli iki rekât namaz kılmamak için altı rekâtın öncelikle iki rekâtının değil dört rekâtının kılınmasını daha güzel olacağını ifade etmiştir.⁴⁹

5. MUHTELİF GEREKÇELER

5.1. Hadisten Habersiz Olma: Vakfedilen Malın, Mâlikin Mülkünden Çıkması

Hanefî imamları arasında cereyan eden ihtilafların sebepleri arasında bir imamın sahip olduğu bir hadis bilgisine diğerinin vâkif olmaması hususu yer almaktadır. Her ne kadar Hanefî mezhebinin üç imamı aynı coğrafyada yaşamış olsalar da zaman zaman yaptıkları münferid seferler sayesinde diğerlerinin bilmediği hadislerle ulaşımlardır.

Bu bağlamda ilim talep etmek için rihle yapanların bu yolculuklarında ulaştıkları rivâyetlerden dolayı bazı görüşlerinden döndükleri de zaman zaman görülebilen bir durumdur. Nitekim ilk zamanlarda Ebû Hanîfe gibi, vakfedilen malın, mâlikin mülkünden çıkmayacağı görüşünde olan Ebû Yûsuf, Bağdat’a geldiğinde İbn Avn Nâfi‘ İbn Ömer kanalıyla gelen ve Hz. Peygamber’in Hz. Ömer’e Hayber’deki arsası ile ilgili söylediği: “*İstersen hibe edi-*

46 Şeybânî, *el-Hucce ‘alâ ehli’l-Medîne*, 1/294.

47 Serahsî, *el-Mebsût*, 1/157.

48 Şeybânî, *el-Hucce ‘alâ ehli’l-Medîne*, 1/276.

49 Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-Âsâr*, 1/558.

lemez ve satılamaz kaydıyla aslını habset.”⁵⁰ hadisini duyunca bu görüşünden dönmüştür. Tahâvî'nin aktarımına göre İsa b. Ebân, bu rivâyeti duyduktan sonra Ebû Yûsuf'un şöyle dediğini nakletmiştir: “*Bu rivâyet, Ebû Hanîfe'ye ulaşıyordu ona muhâlefet etmez ve onunla fetva verirdi.*”⁵¹

5.2. Hadisin Hasâisü'n-Nebî Kabilinden Görülmesi: Oturarak Namaz Kılan Kişinin Ayakta Namaz Kılana İmam Olması

Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre hastalığından dolayı ayakta duramayan ve bu nedenle de oturarak namaz kılan bir kimse,⁵² sağlık yönünden problemi olmayıp namazını ayakta edâ eden kişiye imam olması câizken İmam Muhammed'e göre câiz değildir.⁵³

Medîne ehli ile Ebû Hanîfe arasındaki ihtilâflı meseleleri delilleriyle birlikte mukâyeseli olarak ele aldığı *el-Hucce*'sinde bu konuya yer veren İmam Muhammed, Ebû Hanîfe gibi câiz görenlerin görüşüne mesned olarak Hz. Peygamber'in ömrünün son günlerinde mescide çıkıp namaz kıldırmasını bildiren rivâyeti zikretmektedir. Bu rivâyete göre Hz. Peygamber, mescide geldiğinde o sırada insanlara namaz kıldırmakta olan Hz. Ebû Bekir onu görünce geri çekilmiş, o da Hz. Ebû Bekir'in yanına gelmiş ve insanlar ayakta o ise oturarak cemaatle namazını edâ etmiştir. Burada Hz. Ebû Bekir'in imametinde başlayan namaz, Hz. Peygamber'in gelmesinden sonra onun imamlığında devam etmiştir.⁵⁴

50 Aynı manada farklı lafızlarla gelen rivâyetler için bkz. Buhârî, *el-Câmi'ûs-sahib*, Şurût, 19; Müslim, *Sahib*, Vasiyyet, 15.

51 Cessas, *Muhtasarü İhtilâfi'l-Ulemâ*, 4/158. Serahsî, Ebû Yusuf'un Bağdat'ta değil, Abbasi halifesi Hârûnürreşid ile hac yaptığı zamanda Medine ve civârındaki sahâbenin vakıf örneklerini görünce görüşünden döndüğünü ifade etmiştir. bkz. *el-Mebsût*, 12/28.

52 Burada oturarak namaz kılana kasıt, îmâ ile olmadan rükû ve secdesini yapan kimsedir. Zira îmâ ile namaz kılan kimse üç imama göre de kavî olanın zayıf olanın üzerine binâ edilmesinin (بناء القوي على الضعيف) câiz olmamasından dolayı ayakta kılan kişiye imam olamaz. bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/124.

53 Şeybânî, *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne*, 1/122-28; Alâüddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, I, 310.

54 Şeybânî, *a.g.e.*, 1/125-27.

Oturarak namaz kılan ayakta namaz kılan imam olabilir görüşünde olanlar ise Hz. Peygamber'den nakledilen “*İmam ancak kendisine uyulmak içindir. O namazı ayakta kılınca, siz de ayakta kılıyorsunuz. Rükû'a gittiği zaman siz de rükû'a gidin. ‘Semiallâhü limen hamideh’ deyince siz ‘Rabbenâ ve leke'l-hamd’ deyiniz. Namazı oturarak kıldığı zaman ise siz de hep birlikte oturarak kılıyorsunuz.*”⁵⁵ anlamındaki hadisi delil olarak göstermişlerdir. Ancak Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, bu hadisin yerine Hz. Peygamber'in ömrünün son günlerinde kendisi oturarak cemaat ise ayakta olduğu halde onlara imam olduğunu bildiren rivâyeti tercih etmişlerdir.⁵⁶

Medîne ehli gibi karşıt görüşte olanlar içerisinde Ebû Hanîfe gibilerin dayandığı rivayetin mensuh olabileceği ihtimalini gündeme getirenlere ise İmam Muhammed, Hz. Peygamber'in oturarak ayakta olanlara imam olma şeklindeki uygulamasının hasta olduğu ömrünün son günlerindeki ameli olduğunu hatırlatarak “*Hangi şey onu nesh etmiş olabilir.*” sorusunu sormaktadır. Böylelikle oturarak namaz kılanın ayakta kılan imam olabileceği hükmünün nihaî hüküm olacağına, dolayısıyla bunun mensuh olma ihtimalinin diğer rivâyete göre daha zayıf olduğuna işaret etmiştir.⁵⁷

İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'nin görüşünü destekleyen rivâyeti nakletmiş hatta bu rivâyet için “*sâbit hüccet*” nitelemesi yapmış olmasına rağmen “*Bu konuda Medine ehlinin görüşü bana Ebû Hanîfe'nin görüşünden daha güzel gelmektedir.*”⁵⁸ diyerek kendi görüşünün Medîne ehlinin görüşüyle aynı olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hanîfe'nin delilini makbul görmekle birlikte “*Benden sonra kimse oturarak namaz kıldırmasın.*” rivâyetini ve dört halifeden hiçbirinin oturarak namaz kıldıracağına dâir bir bilginin kendilerine ulaşmasını daha güvenilir (evsak) delil olarak nitelemektedir.⁵⁹

İmam Muhammed, Hz. Peygamber'in hastayken oturarak namaz kıldırma rivâyetini ise “*Başkasının arkasında namaz kılmak, Rasûlullah'ın arka-*

55 Mâlik, *Muvatta'*, 1/491-93.

56 Şeybânî, *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne*, 1/123-27.

57 Şeybânî, *el-Hucce*, 1/127.

58 Şeybânî, *a.g.e.*, 1/128.

59 Şeybânî, *a.y.*

sında namaz kılmanın faziletine denk değildir.” şeklinde yorumlamak sûretiyle oturarak ayakta olanlara namaz kıldırma uygulamasının Hz. Peygamber’e mahsus olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁰

Konuyla ilgili her iki görüşü de rivâyetleriyle birlikte inceleyen Tahâvî de⁶¹ İmam Muhammed’in Hz. Peygamber’in oturarak namaz kıldırma rivâyetini yalnızca ona mahsus bir uygulama olduğu, dolayısıyla da başkalarının bununla amel edemeyeceği görüşünü tercih ettiğini nakletmektedir.⁶² Bunun Hz. Peygamber’in hasâisinden olduğuna delil olarak ise aynı namaz içerisinde Hz. Ebû Bekir imam iken Hz. Peygamber geldikten sonra onun imametiyile me‘mûm (imama uyan) konumuna düşmesi ve namazda kıraât ederken Hz. Peygamber’in onun kaldığı yerden devam etmesi gibi ittifakla başka hiçbir kimseye câiz olmayacak uygulamaları öne sürmektedir.⁶³

5.3. Nassda Belirtilen İletin Ebediliği ya da Örfliği

Örf, genel olarak -dört aslî delilin dışında- İslâmî hükümler için dayanak teşkil eden fer‘î deliller arasında her zaman yerini almıştır. Örfün hücciyeti noktasında, “*Âdet/örf muhakkemdir (şer‘î hükmün ispatı için hakem kabul edilmiştir).*”⁶⁴ gibi ifâdeler kullanılmış, hatta daha ileri düzeyde, “*Örflerle sâbit olan, nassla sâbit olan gibidir.*”⁶⁵ şeklinde örf-nass benzetmesi bile yapılmıştır. Bununla birlikte örfün hücciyetinin, ancak nassın olmadığı yerde gündeme gelebileceği de özellikle ifâde edilmiştir. Nitekim nass karşısında örfün konumu ile ilgili “*Nass, örften daha güçlüdür.*”⁶⁶ gibi formüle edilmiş kurallar bulunmaktadır.

60 Şeybânî, *a.g.e.*, 1/129.

61 bkz. Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-Âsâr*, 1/663-70; Tahâvî, *Şerhu Müşkili’l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: er-Risâletü’l-Âlemiyye, 1431/2010), 14/305-331.

62 Tahâvî, *Şerhu Müşkili’l-Âsâr*, 14/331; *Şerhu Me‘âni’l-Âsâr*, 1/670.

63 Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-Âsâr*, 1/670.

64 Heyet, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1308/1890), 26.

65 Serahsî, *Şerhu Kitâbi’s-Siyerî’l-kebir*, thk. Ebû Abdillâh Muhammed Hasan (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1417/1997), 1/290.

66 Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/63 (النَّصُّ أَقْوَى مِنَ الْوَعْدِ).

Örf-nass çatışmasında hiyerarşik olarak nassın tercih edildiği hususunda imamlardan bir ihtilaf nakledilmemekle birlikte birazdan verilecek örnekte görüleceği üzere yorumlamada farklılıkların olabileceği gözden çıkarılmamalıdır.

5.3.1. Örnek: Altın ve Gümüşün Veznî; Buğday, Arpa, Hurma ve Tuzun Keylî Oluşu

Hz. Peygamber'den nakledilen şu hadis, farklı tarikleriyle birlikte fâizin illetini tespitite müctehidlerin başvurduğu temel referans vazifesi görmüş olmakla birlikte içerisinde zikredilen altı maddenin ölçü birimlerinin nassta belirtildiği şekilde⁶⁷ ilâ nihâye sâbit kalacağı ya da örf'e bağlı olarak değişkenlik arz edebileceği hususu ihtilâfa konu olmuştur:

“Altın ile altın, gümüş ile gümüş tartı ile (veznî) ve elden ele (peşin) satılır. Fazlalık fâizdir. Buğday ile buğday, arpa ile arpa, hurma ile hurma ve tuz ile tuz ölçek ile (keylî) satılır. Fazlalık fâizdir.”⁶⁸

Bu hadis çerçevesinde altın ve gümüşün kendi cinsleriyle mübâdele işleminde ölçü birimi olarak ancak tartının kullanılacağı, diğer ürünlerde ise ölçülerek satım işleminin gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla altının altınla ölçülerek satışı câiz olmadığı gibi, buğdayın buğdayla tartılarak satımı da doğru olmayacaktır. Ancak bu şart, cins birliği olduğu durumda geçerlidir. Nitekim altın-gümüş veya buğday-arpa gibi farklı cinslerin mübâdelesinde ise veznî veya keylîlik şartı aranmamakta, istenilen ölçü birimi üzerinden satım akdi gerçekleştirilebilmektedir.⁶⁹

Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre keylî veya veznî oluşu nasla belirlenmiş olan ürünler, artık nassta zikredildiği şekilde kalır, sonrasında örf'e bağlı olarak değişmez. Serahsî'nin ifâdesine göre, aynı şekilde Hz. Peygamber döneminde veznî veya keylî olarak bilinen ürünler, nassta belirtilmese de onun gibi örf karşısında değişikliğe uğramaz. Örfle belirlenmesi için, nassta

67 Hadisin bazı tariklerinde altı maddenin ölçü birimleri zikredilmişken diğer bir kısmında belirtilmemektedir. Ölçü birimi zikredilmeyen rivâyet için bkz. Şeybânî, *Kitâbu'l-Âsâr*, 2/636.

68 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, 2/635.

69 Burhâneddin el-Buhârî, Mahmud b. Ahmed b. Abdilazîz el-Mergînânî, *el-Muhîtu'l-burhânî*, thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 6/354.

açıkça zikredilmemesi ya da Hz. Peygamber dönemindeki ölçü biriminin bilinmemesi şart koşulmuştur.⁷⁰

Ebû Yûsuf'tan bir rivâyete göre ise, eşyanın ölçü biriminde belirleyici olan dâima örftür. Dolayısıyla nassta zikredilse de hilâfına örf tahakkuk ettiğinde ölçü birimi değişecektir.⁷¹

Yukarıda da ifâde edildiği gibi Tarafeyn ile Ebû Yûsuf arasındaki bu örnek üzerinde cereyan eden ihtilafın gerekçesi, nass ve örfün te'âruzundaki tercih farklılığı değildir. Zira şer'î hükümler açısından nassın örften üstün oluşunda bir ihtilaf yoktur. Tarafeyn'in görüşünü delillendiren fakihler, nassın örften daha güçlü bir delil oluşunu öne sürmüşlerdir.

Ebû Yûsuf ise prensipte bu kurala katılsa da meseleyi örf-nass çatışması şeklinde değerlendirmemektedir. Ona göre bu meselede örfü esas almak, zorunlu olarak nass karşısında onu tercih etmek anlamına gelmemektedir. Zira nassın, örfü esas olarak söylendiği kabul edilirse aralarındaki te'âruz, bir nevi te'lif yoluyla çözülmüş olur. Böylece tercih zorunluluğu da ortadan kalkar. Buna göre, nassta zikredilen altı maddenin veznî veya keylî olarak tavsif edilmesini, değişmesi mümkün olmayan bir nass olması kasdıyla değil, dönemin örfü paralelinde söylenmiş bir söz olarak yorumlamış olmaktadır.⁷²

İbnü'l-Hümmam (ö. 861/1457), bu meseleyi terâvih namazının sünnet oluşuna benzetmiştir. Şöyle ki, ümmetine farz olur endişesiyle Hz. Peygamber'in devam etmeksizin yalnızca birkaç defa kıldığı bu namaz, yine de sünnet olarak kabul edilmiştir. Burada da Hz. Peygamber'in vefâtından sonra terâvih namazının farz olma ihtimâli kalmadığı için, bu namaza devam etmemesine neden olan endişesi de izâle olmuş ve hükmünün sünnet kabul edilmesine mâni bir durum kalmamıştır. Netice olarak Ebû Yûsuf, Hz. Peygamber'in altı maddenin ölçü birimlerini zikrettiği ifadesini, kendi dönemi açısından değerlendirirken "*Hz. Peygamber hayatta olsaydı bugünkü örfe göre hüküm verirdi*" şeklindeki bir anlayışla hareket etmekte ve nassı örfe endekslemektedir.⁷³

70 *el-Mebsût*, 12/142. Aynı bilgi için bkz. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî*, 6/354.

71 Serahsî, *el-Mebsût*, 12/142; Burhâneddin el-Buhârî, *a.y.*; Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/63.

72 Serahsî, *a.y.*

73 *Şerhu Fethi'l-kadir*, 5/283. Ebû Yûsuf, muhtemelen uzun süre kadılık yapmasına bağlı olarak

SONUÇ

İctihad farklılıkları, muhtelif bölgelerde yaşayan müctehidler arasında olabildiği gibi aynı bölgede yetişenler arasında da gerçekleşebilmektedir. Nitekim bu çalışmamızda görüldüğü üzere aynı bölgenin müctehidleri olan Hanefî mezhebinin üç imamının yalnızca hadis çerçevesindeki ihtilâflarının bile fazlalığı izahıta varestedir. Zira aynı bölgede yaşamak belli başlı bazı hususlarda ittifakı sağlasa da düşünce yapısının ve icthad melekesinin kişiden kişiye göre değişmesi, müctehidler bir çok konuda farklı düşünmesini de beraberinde getirmiştir.

Çalışmada, fetvâ için izlenen usûl ve istidlal edilen hadisler hakkında bizzat imamlardan gelen nakillerin sınırlı oluşu gözlemlenmiştir. İmamlar arasındaki ihtilaf gerekçeleri hususunda daha sağlıklı netice elde edebilmek için araştırmamızı öncelikle onların kendi eserlerinden günümüze intikal edenleri üzerinde teksif etmemize rağmen çoğu zaman yeterli derecede veri elde edilemediği için sonraki dönem kaynaklarına başvurulmuştur. Böylelikle aslında Hanefî usûlünün tümevarım/fukahâ metoduyla iştihar etmesinin bir nevi sağlaması yapılmıştır.

İmamlardan icthad prensipleri ve hadis usûlü ile ilgili bazı temel kurallar nakledilse de aralarındaki hadis kaynaklı fikhî ihtilâfların gerekçeleri genel olarak tahric yöntemiyle ortaya konulmuştur. Bu da, ihtilaf gerekçeleri hususunda zaman zaman farklı iddiaların ortaya atılmasına sebep teşkil etmiştir. Zira bir usulcünün mezhep imamları adına tespit ettiği kural veya gerekçe başka bir usulcü tarafından kabul görmeyebilmektedir. İmamlardan kendi icthad usulleri hakkında bir eser nakledilmemesinden kaynaklanan bu problem, bazen tespit edilen verilerin imamlara kesin olarak nispet edilmesini de güç hale getirmiştir.

Hoca-talebe ilişkisi olmasına rağmen Ebû Hanîfe ile İmâmeyn arasında hadis kaynaklı pek çok ihtilaf oluşmuş ve bunların önemli bir kısmı da fikhî icthadlara yansımıştır. Bu farklılıkların bir kısmı hadisin senedi çerçevesinde gerçekleşmiş olup bir imamın cerh ettiği râvînin rivâyetiyle diğer imam icthadında istidlal edebilmektedir. İmamlardan, rivâyetlerin senedleri hakkındaki

diğer imamlardan daha yoğunluklu olarak örfe müracaat etmiştir. Bu konudaki ihtilaf da bu çerçevede yorumlanabilir. Ebû Yûsuf'un fikhî icthadlarında örfü esas aldığı örnekler için bkz. Biltâcî, Muhammed, *Menâhicü'r-Teşri'i'l-İslâmî* (Kâhire: Dâru's-Selam, 1428/2007), 212-14.

görüşleri, metin üzerindeki değerlendirmelere göre olabildiğince daha sınırlı nakledilmiştir.

Metin merkezli ihtilaflar, metin içerisinde yer alan kelimelerin farklı yorumlanması veya hadisin farklı tarikhinde bulunan ziyâdeden kaynaklanabildiği gibi bazen de bir imama ulaşan hadisin diğerine ulaşmaması ya da ulaşsa da onu Hz. Peygamber'e mahsus hükümlerden olarak değerlendirmesi şeklinde olabilmektedir. Bununla birlikte pek çok konuda hadislerin tercihi için birden fazla gerekçe zikredilebilmektedir. Bu da söz konusu mevzûda imamların ihtilaf gerekçesinin tek bir illet üzerinden yorumlanmasını güç hale getirmektedir.

KAYNAKÇA

Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr an usûli fabri'l-İslâm el-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.

Abdülhay el-Leknevi. *et-Ta'liku'l-mümecced 'alâ Muvatta Muhammed*. thk. Takıyyüddin en-Nedvi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 1426/2005.

Abdülkadir el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısri. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Riyad: Hicr Yayınevi, 2. Basım, 1413/1993.

Alâüddin es-Semerkandî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Tuhfetü'l-Fukahâ*. thk. Muhammed Zeki Abdülber. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 3. Basım, 1419/1998.

Bilmen, Ömer Nasühî. *Hukuku İslâmiyye ve İstulâhâtı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1981.

Biltâcî, Muhammed. *Menâhicü't-Teşri'i'l-İslâmi*. Kâhire: Dâru's-Selam, 2. Basım, 1428/2007.

Burhâneddin el-Buhârî, Mahmud b. Ahmed b. Abdilazîz el-Merginânî. *el-Mubîtu'l-burhânî*, thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Muhtasarü İbtîlâfi'l-Ulemâ*. thk. Abdullah Nezir Ahmed. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 4. Basım, 1435/2014.

Debûsî, *el-Esrar*. thk. Şerâfüddin Ali Kalay. 3 Cilt. Arabistan; Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1414/1992.

Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddin Şah Veliyullah Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddin el-Fârûkî. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. thk. Seyyid Sâbık. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1426/2005.

Döndüren, Hamdî. "Müsâkât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/70-71. Ankara: TDV Yayınları, 2006,

Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Küfi. *Kitâbü'l-Harâc*. thk. Muhammed İbrahim el-Benna. Kâhire: Dâru's-Selam, 1438/2017.

—, *Kitâbu'l-Âsâr*. tlk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Karaçi, Mektebetü Dâri'l-Ulûm, ts.

Erdoğan, Mehmet *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5. Basım, 1437/2015.

Heyet, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1308/1890.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürçânî. *el-Kâmil fi du'âfi'r-ricâl*. thk. Yahyâ Muh-tar Gazâvî, 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1988.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. nşr. Âdil Mürşîd, İbrâhim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014.

İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Mecrûhîn*. nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1395/1975.

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Şerhu Fet-hi'l-kadir*. 8 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1315/1898.

Kal'acî, Muhammed Ravvas. *Mu'cemü lügati'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, 1408/1988.

Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâi'u's-sanâi'*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvez. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *Muwatta'*. thk. Ta-kıyyüddin en-Nedvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 1426/2005.

Mekkî, Muvaffak b. Ahmed. *Menâkibu Ebi Hanîfe*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi, 1401/1981.

Merginânî, Ebu'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî. *el-Hidâye*. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü Dari'l-Erkan b. *Ebi'l-Erkan*, ts.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemal fî esmâi'r-ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.

Neseî, Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî. *Tilbetü'r-talebe fî'l-is-tilâhâti'l-fikhiyye*, thk. Nasruddin et-Tûnusî. Kâhire, y.y., 1429/2008.

Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Usûlü'l-Pez-devî*, thk. Sâid Bektaş. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1437/2016.

Şehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Mütেকellimûn fî'r-ricâl*. nşr. Abdülfettah Ebû Guddê. Beyrut: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1428/2007.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Kitâbu'l-Mesûd*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

———, *Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-kebir*. thk. Ebû Abdillâh Muhammed Hasan. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütü-bi'l-İlmiyye, 1417/1997.

———, *Usûlü's-Serahsî*. İstanbul: Edâ Neşriyat, 1990.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *Kitâbu'l-Hucce 'alâ ehlî'l-Medîne*. nşr. Seyyid Mehdi Hasen el-Keylânî. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403/1983.

———, *Kitâbu'l-Âsâr*. thk. Ahmet İsa el-Mî'sarâvî. 2 Cilt. Kâhire: Dâru's-Selam, 3. Basım, 1433/2012.

———, *Kitâbü'l-Asl*, thk. Mehmed Boynukalın. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdi el-Hacri el-Misri. *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*. 4 Cilt. Kâhire: Şeriketü'l-Kudüs, 1433/2012.

———, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaud. 15 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 3. Basım, 1431/2010.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaud vd. 25 Cilt. Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.

Zeyla'î, Ebû Muhammed Fahrüddin Osmân b. Ali b. Mihcen b. Yûnus es-Süfi el-Bâriî. *Tebyînü'l-Hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 6 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313/1896.